
Милен Николов/*Milen Nikolov*

ΜΑΝΑΣΤΗΡΙΤΕ ΗΑ ΣΒ. ΓΡΙΓΟΡΙΪ ΣΙΝΑΙΤ

The monasteries of St. Gregorius of Sinai

The different opinions on the question about the location of St. Gregorius's Parorian monasteries are treated in the research. A special attention is paid to the toponyms Παρόρια, Μεσομίλιον, Κατακεκρῶμενον ὄρος, mentioned in the biographies of St. Gregorius of Sinai, St. Theodosius of Turnovo and St. Romil of Vidin. By the necessary argumentation it is made clear that the isihastic monasteries were built in the high regions of Strandzha Mountain to the south of the ridge of Bosna, perhaps around the villages of Brushlyan – Derekyoy. The conclusion based on the testimonies of the biographies at the field researches of The Great Laure is to search for an archaeological site situated on a slope, hill or peak at the foot of which a river is flowing. The movable artefacts of the unknown site must be only from around the middle of the 14th AD. On the territory of the wanted site except a church, cells and other monastery premises built by stones and mortar there must be also a fortress.

Key words: Παρόρια, Μεσομίλιον, Κατακεκρῶμενον ὄρος, St. Gregorius of Sinai

Μαναстирите на св. Григорий Синаит са с все още неуточнено местоположение. Този проблем е пряко свързан с локализиране на известните от изворите топоними Παρόρια – Парория, Μεσομίλιον – Месомилион (=Μηλεώνων-Μιλεονον?) и Κατακεκρῶμενον ὄρος – Катакекриоменон орос. Според К. Иречек под Парория трябва да се разбира Сакар планина¹, по-късно той променя виждането си и приема, че Μεσομίλιον в Парория, известно от Житието на св. Григорий Синаит (ЖГС) е тъждествен на Μηλεώνων от Хронографията на Теофан Изповедник² и това са всъщност Μанастирските възвишения северозточно от Сакар³. Това е и мнението на К. и В. Шкорпил⁴, но по-късно К. Шкорпил отъждествява Μεσομίλιον/Παρόρια с Бакаджиците край Ямбол⁵. Златарски се придържа към второто мнение на Иречек в полза на Μанастирските възвишения⁶ и също приема тъждествеността на Μηλεώνων и Μεσομίλιον. Според В. Киселков под Парория трябва да се разбира Странджа планина⁷, а Синаитовия манастир трябва да се търси в планините източно от Скопо, някъде по р. Μонастир дереси. Също така той смята, че Μηλεών е старото име на Странджа и същевременно така са се наричали най-високите върхове на планината – различни Μιλιони (Μηλεώνων), като сред тях е и Бакаджика⁸. Подобно е мнението и на Г. п. Аянов⁹ – за него името Странджа е

българската дума за Парория – пригранична, охранявана планина, а манастира на св. Григорий Синаит трябва да се търси при развалините на манастирите край Скопо или Малък Самоков. Той обаче няма конкретно мнение относно топонимите Μηλεώνων и Μεσομίλιον. За В. Бешевлиев Μηλεώνων е топоним, различен от Μεσομίλιον. Той извежда този топоним от μηλέα – ябълка, и го локализира при дн. села Горно и Долно Ябълково¹⁰. Доста изследователи поддържат това мнение. Според Г. Цанкова-Петкова Μηλεώνων и Μεσομίλιον също са два различни топонима. Тя извежда Μηλεώνων от латинската дума milia, предаден с гръцки букви; според изследователката с нея се обозначава старата граница на провинция Тракия, която е определена по пътя Месембрия-Анхиало – Аетос – Термопол(?) – Голое – Твърдица (Сливенско) и на запад. Тази граница е била маркирана с пътни знаци – милиарни колони, което е и значението на Μηλεώνων – граница, обозначена с милиарни колони¹¹. Според Г. Горов Парория е Странджа планина, а манастирът на св. Григорий е при с. Заберново, Малкотърновско¹². Принос към въпроса за Парория и Синаитовия манастир има арх. Н. Тулешков, който се придържа към мнението на Г. п. Аянов и посочва, че вероятно останките на манастира „Св. Сотир“ край Скопо са търсената обител на св. Григорий Синаит¹³.

През 1984 и 1985 г. покойният проф. Йордан Андреев организира със студенти от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ теренна експедиция с една-единствена цел – локализирането на Парорийският манастир. Посетени са М. Търново, Заберново, Визица, Бръшлян, Голямо Буково, Воден, Устрем, Манастирските възвишения. Основният извод на участниците е, че е нищожна вероятността манастирът да се е намирал при с. Воден или Манастирските възвишения*. Й. Андреев поддържа мнението на В. Киселков, че обителта се е намирала в района на Скопо, дн. с. Юскюп в Република Турция¹⁴. Р. Soustal също се спира на интересуващите ни топоними. Според него Парория е част от Странджа, обхващаща Босненското било, която се простира между р. Факийска и р. Велека – гранична зона между България и Византия през XIV в.¹⁵ Относно Μηλεώνων той се съмнява в тълкуването на В. Бешевлиев, че е производно на μηλέα и има връзка с днешните села в района, съдържащи в себе си този корен¹⁶, а за Μεσομίλιον посочва, че е на неизвестно място, дълбоко в Парория¹⁷. Според К. Гагова под Парория трябва да разбираме пограничието между България и Византия, в което влиза и Странджа планина, като това е една обширна област¹⁸. За нея Μηλεώνων остава с несигурна локализация, като посочва възможността топонимът да произлиза и от гр. Μήλον – овца, но при всички положения нито едно от тълкуванията на топонима не е достатъчно сигурно¹⁹. Според нея идентификацията на Μηλεώνων с Μεσομίλιον е необоснована, като локализацията

* Дневници на експедиция „Парория 84“ и „Парория 85“. Съхраняват се в ИМ – М. Търново.

на последния топоним на този етап е невъзможна²⁰. Изследователката цитира и мнението на Н. Беис, че Катакекриоменон е свързано пряко със Синаитовият манастир и се намира на изток от Скопелос, в най-високите части на Странджа, край реката Манастир дереси²¹. На топонима Μηλεώνων се спира и П. Георгиев, според който това е възможно да бъдат малките крепости в Североизточна Тракия, попадащи в приграничната между България и Византия зона – сарактон, между VIII – нач. на IX в.²² Вследствие на различните мнения и самият манастир на св. Григорий Синаит е поставян от изследователите на различни места – на вр. Голям манастир, при с. Воден, Елховско²³, край с. Заберново, Малкогърновско, както и в района източно от Скопелос или край Малък Самоков (Г. Горов, Г. п. Аянов, Н. Тулешков, Н. Беис).

Посочените мнения се основават предимно на изворите за Синаитовия манастир. Основни от тях са Житието на св. Григорий Синаит (ЖГС)²⁴, Житието на св. Теодосий Търновски (ЖТТ)²⁵ и Житието на св. Ромил Видински (ЖРВ)²⁶. Тук трябва да добавим и едно писмо от Акиндин до Давид Диспат, предупреждаващо за евентуално нападение над манастира. В него е описано, че той се намира „в едно планинско място, разположено между Тракия и земите на скитите“²⁷. Мисля, че в тези извори има още няколко указания, които биха помогнали за по-точното локализиране на Синаитовия манастир, като за тълкуването им отново на първо място излизат горепосочените топоними. Затова отново ще се спра на тях възможно най-кратко.

1. Топонимът Парория – Παρόρια, Парория, Парорийска. Като топоним или като определение за манастира на св. Григорий или неговото местонахождение думата е употребена 4 пъти в ЖГС. Описанието е недвусмислено – това е пустиня, ненаселена непроходима област, избрана от св. Григорий именно поради качествата ѝ като такава²⁸. В ЖТТ „Парория, Парорийска“ е употребена 3 пъти²⁹. В житието ясно е посочено, че това е местност (= област – б. м., М. Николов), която се намира между българите и гърците, далеч от населени места (= ненаселена – б. м., М. Николов), дълбока и непроходима, наречена е също и пустиня. В ЖРВ „Парория“ и „Парорийска“ са употребени общо 10 пъти³⁰, като в употребата им е наблегнато отново на пустинния (безлюден – б. м., М. Н.) и планински характер на Парория. Именно тази безлюдност и възможност за уединение са причината св. Ромил няколко пъти да се връща в Парория.

Етимологията на думата Παρόρια е напълно изяснена. Според М. Спасова³¹, „Гръцкото наречие παρά означава ‘при, до това, покрай, близо до’, а съществителното όριον в ед. ч. означава ‘граница’, в мн. ч. – ‘предели, област’“. Всъщност съчетанието παρά όριον след контрахирането на двете гласни – оо до о – на славянска почва получава фонетичната форма *Парорие/Парория* и на съвременен български би следвало да се преведе като ‘пограничие, граничен край’. Това значение на топонима, формулирано от самия Калист, позволява да се приеме, че през XIV в. по времето на цар Иван Александър Пар(а)-

орие или „пар(а)орийски” са били наричани всички местности и територии, граничещи с Византия”. В потвърждение на казаното следва да се направи едно уточнение. В Ioannis Cantacuzeni Historia, която обхваща периода от 1320 до 1362 г. авторът три пъти споменава за граничните територии между България и Византия³². Първият път той описва съсредоточаването на войските на Михаил III Шишман в лагера край Ямбол през 1328 г., в „пограничните области на неговата и на ромейската държава”. За „погранични области” е използвана думата „μεθωρίοις”. Вторият случай е свързан с първия; описва се известието на Андроник III до българският цар, че е узнал за идването на Михаил в „пограничните области на ромейската държава”. Тук използваната дума е „όρίοις” за „погранични области”. Третото известие е за съсредоточаването на български войски при Сливен през 1341 г. от цар Иван Александър в „пограничните области на неговата и на ромейската държава”. За „погранични области” отново е използвана думата „μεθωρίοις”. И в трите случая наименованието παρά όρίων/-ът не е употребено. Различните наименования показват, че Παρόρια за патриарх Калист и Григорий Доброписец е по-скоро универсално название на всички крайгранични територии. Затова е допустимо Парория да не се използва от Йоан Кантакузин. За него, политик и военен на първо място, крайграничните области са „μεθωρίοις” или όρίοις, свързани с определени пунктове – Стилбнос и Диампол. При всички случаи обаче под Парория в изворите, отнасящи се до манастира на св. Григорий Синаит трябва да разбираме не просто граничните територии от Созопол на запад и на юг, но че тези земи трябва да отговарят на условието да са „пустиня”(пустош) с нюанса „планинска пустиня”. Както предполагат доста изследователи, това е вътрешната част на Странджа, чиято слаба населеност през XIV в. е добре документирана както по писмен път, така и въз основа на известните досега теренни наблюдения. Много показателно в това отношение е писмото на Мануил Глава до великият хартофилакс на цариградската църква Григорий Каугалия от май-юни 1332 г.³³ В него Мануил Глава описва пътуването си от Константинопол до Бунархисар, като дава и описание на последния град. По време на пътуването той пише не само за пустите земи в този планински район, но и за многото разбойници в клисурите, от които свитата му постоянно се е криела. Впрочем нека да припомним и локализацията на манастира на Св. Григорий в писмото на Акиндин до Давид Диспат, че той се намира „в едно планинско (подч. мое, М. Н.) място, разположено между Тракия и земите на скитите”³⁴. Тоест, има пряко указание за планинския характер на района, където е Парорийският манастир не само в ЖГС, ЖТТ и ЖРВ – и нещо повече, това е основна характеристика на тази област.

2. Топонимът Месомилион – Μεσομίλιον. Топонимът е известен от ЖГС, където е употребен 3 пъти. Когато Григорий Синаит и учениците му пристигат в Созопол, те отиват при монаха Амирали, който имал килия в „най-дълбоката

част (сърцевината, средата, центъра) на Парорийската пустиня, която затова се наричала Месомилион”. Но смисъла на „най-дълбоката част” следва да се разбира като тази област, която е в средата на крайграничната област не по линията изток – запад, но по линията север – юг. Само в такъв случай можем да си обясним постоянното напомняне в изворите и за разбойници, и за пусти, ненаселени места, които са именно такива поради отдалечеността си и от български, и от византийски селища.

Както стана ясно, етимологията на Μεσομίλιον досега не е напълно изяснена, но са положени доста усилия за тълкуването на втората ѝ част като тъждествена на Μηλεώνων от Теофан Изповедник. Дали това е така не може със сигурност да се каже, но има няколко важни съображения относно Μεσομίλιον, които е нужно да бъдат изтъкнати. Думата е съставена от две части – Μεσο и міλιον. Основното значение на Μεσο(ς) е „среден”, „намиращ се в средата”, може да значи и „среда”, „център”, но и „покрай” и „между”. Тази дума е равнозначна в някои отношения на латинската medius. В този смисъл указанието че Μεσομίλιον се намира в „самата дълбочина (най-дълбоката част, сърцевина, център) на Парорийската пустиня” може да е в пряка връзка с етимологията на Месомилеон. Едва ли е случайно съпадението между значението на Μεσο(ς) и указанието „най-дълбоката част”. Относно міλιον (букв. – миля) Г. Цанкова-Петкова предположи³⁵, че тя е производна на латинската milia, като го свърза с Μηλεώνων от Теофан Изповедник. Според нея Μηλεών е равнозначно на міλιον в смисъла на граница или граничен път, обозначен с милиарни колони. Всъщност това правилно по принцип предположение, използвано за обяснение на Μηλεών от Теофан Изповедник, губи своята стойност при анализа на информацията относно събития от VIII в. Вярното в случая според мен е свързването на міλιον от извора от XIV в. с milea, а тъждествеността му с Μηλεών е доста хипотетична. Всъщност да не забравяме, че Міλιον е също и площадът с арката на югозапад от църквата „Св. София” в Константинопол³⁶, под арката е бил централният, „златният” Міλιον, от който, подобно на този в Рим, се вземали разстоянията в империята още от времето на император Константин Велики. Оттук са започвали всички главни пътища в Римската империя от IV в. нататък³⁷. Така че действително съществува възможност Міλιον да означава път, обозначен с милиарни знаци.

Ако тези тълкувания са верни, то следва че Μεσομίλιον означава „Милиона в средата (на Парория)”, за което пише и В. Киселков³⁸. Но от изворите знаем, че Μεσομίλιον е планина. Така че има вероятност под Μεσομίλιον да разбираме планина в средата (сърцевината, центъра) на Парория (среда – в смисъла, описан по-горе), чиято основна характеристика е, че през нея или покрай нея преминава път с милиарни знаци. При всички случаи обаче този път не би трябвало вече да се използва активно, понеже териториите, през които преминава, са „пустиня”. В споменатото вече писмо на Мануил Глава

до Григорий Кауталия пътя от Константинопол през Виза до Бунархисар, който е един от важните пътища в Странджа през Късната античност и Средновековието, е описан като обрасъл, пуст, на места едва се забелязвал³⁹. На територията на българска Странджа милиарни знаци все още не са открити, но има няколко трасета на добре запазени римски пътища, преминаващи през няколко групи проходи от Античността – 1) групата около Голямодревентския проход (през Дервентските възвишения); 2) Кайбилярският или още Странджански, по името на с. Странджа (бивше Кайбиляр); 3) групата между вр. Кервансарай и Мечка баир, откъдето в зависимост от по-нататъшната цел на пътя се минава покрай източната или западна страна на доминиращия северно от Ковчас вр. Демиркапъ; 4) през Малко Търново към западните склонове на Махиядите, разположени на главното било на Странджа; и 5) пак през Малко Търново към Малък Самоков, източно от главното било на Странджа⁴⁰. През същинската, най-изявена с планинският си характер част на Странджа преминават пътищата от 3–5 група.

3. Топонимът Катакекриоменон орос – *Κατακεκρυόμενον ὄρος*. Това е изключително важен топоним. Той е употребен два пъти в ЖГС. След неразбирателството с монаха Амирали Св. Григорий се преместил от *Μεσομίλιον* на съседната планина, наричана от местното население Катакекриомени – Обледенена, Ледена планина. Второто споменаване е във връзка с второто идване на Св. Григорий в Парория. Тогава от Атон той и учениците му, пътувайки през Адрианопол, се установяват отново на планината Катакекриомени⁴¹. От голямо значение е фактът, че св. Григорий отива за пръв път в Парория по маршрута Константинопол – Созопол (по море) – *Μεσομίλιον*, откъдето се премества в Катакекриомени – съседната на *Μεσομίλιον* планина. След решението му да напусне това място той се връща по същия път – през Созопол, като се установява в Константинопол. Вторият път той тръгва от Атон и вече през Адрианопол се установява отново в Катакекриомени. Това на практика означава, че когато изходна или крайна точка на пътуване е Константинопол, се ползва пътя през Созопол; обратно, когато отправна точка е Атон, се ползва пътят през Адрианопол. Тоест, Катакекриомени и *Μεσομίλιον* са места, от които от/до Константинопол се стига най-пряко, безопасно и удобно през Созопол; и обратно, от Атон удобният път е през Адрианопол. Това показва, че *Μεσομίλιον* и Катакекриомени са много по-близо до Созопол отколкото близките и преки пътища към Константинопол в този район, и затова този град е предпочетен като междинен пункт. Във връзка с това твърдение са твърде важни аргументите на проф. Й. Андреев в полза на тезата, че манастирът на Св. Григорий Синаит се е намирал по-скоро в българските предели, отколкото във Византия⁴². Катакекриомени обаче е името на доста голям планински масив. В ЖРВ изрично е посочено за турците, „влизащи многократно в онази планина”.

Топонимът Катакекриомени е пряко свързан с местоположението на манастира на св. Григорий. В текста на ЖГС хронологията е следната: св. Гри-

горий и учениците му се установяват на планината Катакекриомени. Именно тук, въпреки притесненията от страна на разбойниците, той направил Велика лавра⁴³ и подготвил за отшелнически живот някои от монасите, които пожелали безмълвието. След това той направил „от основи“ още три манастира. Според текста единият манастир бил в Месомилската пещера, а другият – в местността Бозова. Тук е мястото да посочим и мнението на Беис, предадено от Кр. Гагова: „Катакекриомени е свързано директно с названието на Синаитовия манастир, който може би се е наричал Θεότοκος τοῦ Κατακεκρωμένη. Това би представлявало буквално съответствие на известната S. Maria ad Nives (в Рим)“⁴⁴.

От казаното дотук по отношение на трите топонима следва, че Парория – това са граничните области между Византия и България. Тя е пуста, ненаселена, без селища и именно поради това е привлекателна за Григорий Синаит и неговите ученици. Тази територия е на юг и запад от Созопол и без съмнение включва днешната Странджа планина с нейната висока вътрешна част, както смятат В. Киселков, Г. п. Аянов, К. Гагова и P. Soustal. Месомилион и Катакекриомени са съседни големи планински масиви или отделни планински върхове в масиви, носещи такива имена, в дяловете на планината Странджа. Последните може би са се наричали Парорийските планини. Месомилион и Катакекриомени са били в средата на Парория, в нейната сърцевина в линията север – юг, между българските и византийските предели. Манастирът на св. Григорий Синаит – Великата лавра, е построен на планината Катакекриомени; наоколо са построени други три манастира, един от които в Месомилската пещера на планината Μεσομίλιον, а друг – в местността Бозова. Ако тази местност наистина има връзка с наличието на бърз трябва да кажем, че това дърво е доста рядко за Странджа. Бързът има нужда от много влага и не търпи открити пространства. Именно затова се среща само на усойни, сенчести места, където има водоизточник – дере или река.

При анализа на житията се открояват още няколко интересни момента. На първо място стои въпросът с пирга. По него трябва да се каже, че според ЖТТ и ЖРВ той е по-скоро вътре в манастира – каквато предимно практиката през този период⁴⁵. Освен това за тези манастири е посочено, че са изградени от основи, т. е. археологическите материали и техниката на градеж би трябвало да са от XIV в. и много малко вероятно – и по-късни, но не и да са по-ранни. Ще спомена още няколко детайла. Първият откриваме в житието на св. Ромил. Едно от неговите задължения е било да сваля греди от планината, друго да бърка хоросан⁴⁶. Много е възможно тези греди да са сантрачи и да са използвани за скарите вътре в зидовете. В ЖРВ е описано и петгодишното му отшелничество извън манастира. На мястото, където е била килията му, е имало много изразително двойно ехо⁴⁷ – наблюдение, направено от Мария Спасова, на което ми обърна внимание и за което ѝ благодаря. В текста е посочено, че ехото се издава от стръмнините и върховете на околните планини. Физичното

обяснение за ехото обаче е звук, отразен в твърда повърхност – тоест, стръмнините в ЖРВ трябва да са голи скални масиви и то разположени така, че да могат да отразят звука. Подобно съчетание много напомня на пролом в скален масив, като е много възможно да е образуван от лъкатушеща река или дере. Възможно е също така ехото да се образува от стръмни височини, които са в непосредствена близост една до друга и така звукът не се губи, а може да се отрази.

Любопитен е и моментът с писмото на Скопелоският кефалия. В ЖРВ се посочва, че той изпраща известие на Ромил че турските ловджии ще отидат „натам”, т.е. към Скопелос, затова те трябва да се скрият в пирга⁴⁸. Тоест, ловните походи не са насочени към манастира или по-скоро към мястото на отшелничество на Ромил и другарите му (които се подвизават извън манастира), а към териториите около Скопелос. Тук вероятно става въпрос за първите, най-ранни подобни походи. Много е възможно опасността да произтича от това, че по пътя към Скопелос турците могат да се отклонят от направлението си и да заплашат отшелниците и затова последните са в опасност. Това е още едно указание само за относителната близост, но същевременно и изолираност на манастирите от Скопелос и селата около него – иначе кефалията ще може да осигури защита на братството. Но то ни позволява да уточним, че манастирите вероятно са на североизток или изток от града; само в такъв случай турците, идващи вероятно от юг или от югоизток, ще бъдат заплаха за манастирите още преди да достигнат Скопелос. От пасажа обаче се долавя и друго – скопелоския кефалия праща писмо конкретно на Иларион, Ромил Видински и Григорий Доброписец, а не на монасите в манастира, т.е. тримата са по-уязвими от тях, затова са предупредени, докато за монасите във Великата лавра като че ли няма особена опасност. Изобщо от изворите много ясно личи че около Синаитовите манастири са съществували многобройни килии на отшелници, които в много редки случаи имали нещо общо с манастирите. Самият Ромил пет години живее в колиба и само при крайна нужда отива в „обителта на отец Синаит”⁴⁹.

От всичко казано до тук можем да формулираме следното заключение. Великата лавра на св. Григорий Синаит вероятно трябва да се търси най-общо доста далеч на североизток от Скопелос и южно от Босненското било. Но според мен не е нужно да се абсолютизира твърдението, че манастирите на исихастите трябва да се търсят на местата на днешните манастири около Скопо, които са 8 на брой⁵⁰. По-скоро е нужно да се търсят археологически обекти с материали само от средата на XIV в. и може би по-късни, но не и по-ранни; обектите с такива материали да са точно определени на брой – 4, единият от тях да е в пещера – или да е скален манастир и във Великата лавра да има пирг в самия манастир. Тези места трябва да са в един доста изолиран район, който би трябвало да е далеч от манастирите около Скопо, за които между впрочем липсва каквато и да е информация относно тяхната датировка. Поради това тези обекти

не би следвало да се пренебрегват изцяло; но от тяхното описание се вижда, че те могат да бъдат както от периода на Късната античност, така и от всички следващи периоди на Средновековието. Считаю, че зоната, заключена на изток от линията Белеврен – Кофчас и на запад от линията приблизително Петрова нива – Махиада, изглежда най-перспективна като терен за търсене. Особено внимание заслужава районът между селата Бръшлян и Дерекьой. Тук Странджа се издига, върховете са с н.в. от 450 до 700 м, като районът тук е класически пущинак и до днес. Мисля, че турските преводи на коментираниите вече топоними са това, което трябва да се търси и най-вече топонима Катакекриомени (на турски – Бузлу). Същевременно липсата на характерна топонимия, свързана с наличие на стари манастири или църкви, не би следвало да смущава. Едва ли манастири, просъществували не повече от 10–12 години, са могли да оставят сериозна следа в съзнанието на местното население. Всички селища в този район на Странджа са образувани преди 300–400 г. от преселници от други краища на планината или от обединението на няколко отдалечени една от друга махали, като някои от селата са се местили по 3–4 пъти. Така че единствено теренната работа във високите части на Странджа би дала точната локализация на манастирите на св. Григорий Синаит. В този смисъл категоричността на мненията по отношение на една или друга локализация на настоящият етап от изследвания изглежда твърде рискована.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Иречек, К.** История на българите. София, 1978, 362–363, бел. 9.

² **Theophanis Confessoris. Chronographia.** – ГИБИ III, с. 285.

³ **Цит. по Киселков, В.** Средновековна Парория и Синаитовият манастир. – В: Сб. в чест на В. Златарски. София. 1925, 104–105.

⁴ **Шкорпил, К.** Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, 11, 71.

⁵ **Шкорпил, К.** Приложение II (К гл. XX) О земляных укреплениях и окопах. – ИРАИК т. X, 1905, с. 565.

⁶ **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Т. I, ч. 1, София. 1970, 241–242.

⁷ **Киселков, В.** Средновековна Парория и Синаитовият манастир. В: Сб. в чест на В. Златарски. София. 1925, с. 109.

⁸ Пак там, 116–117.

⁹ **П. Аянов, Г.** Стари манастири в Странджа. Принос към въпроса за местонахождението на Синаитовия манастир. – ИБАИ, XIII, София, 1941, 254–263.

¹⁰ **Besevlijev, V.** Les inscriptions des du relief de Madara. – BS, t. XVI, 2, 1955, p. 245.

Цит. по Цанкова-Петкова 1960: Цанкова-Петкова, Г. О территории Болгарского государства в VII–IX вв. – Византийский временник 17, 1960, с. 127.

- ¹¹ **Г. Цанкова-Петкова.** Цит. съч., 124–143.
- ¹² **Горов, Г.** Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. – Исторически преглед 28 (1972), № 1.
- ¹³ **Тулешков, Н.** Култовата архитектура на Странджа от епохата на Османското владичество. В: Странджанско-Сакарски сборник, I, 1984, 254–282.
- ¹⁴ **Андреев, Й.** България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър). В. Търново, 1993, 186–191; 234, бел. 88.
- ¹⁵ **Soustal, P.** TIB. Thrakien. (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991, 388–389.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 353.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 359.
- ¹⁸ **Гагова, Кр.** Тракия през Българското средновековие. София. 2002, 257–259.
- ¹⁹ Пак там, 245-246.
- ²⁰ Пак там, 244.
- ²¹ Пак там, 218-219.
- ²² **Георгиев, П.** Българският сарактон в Тракия. – Археология, 2007, № 1–4, 192–205.
- ²³ **Орачев, А., Е. Банчева.** Парорийският манастир при с. Воден. – Будител 1(11), I–III, 2009, 31–43.
- ²⁴ **П. А. Сырку.** Житие Григория Синаита. – СПб., 1909, сложи страници!
- ²⁵ **ЖТТ** – Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – В: Сб. Стара българска литература, 4. София. 1986, 443–448.
- ²⁶ **ЖРВ** – Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец. – В: Сб. Стара българска литература, 4. София. 1986, 468–491.
- ²⁷ **Гагова, Кр.** Цит. съч, с. 258.
- ²⁸ **Сырчу, П. А.** Житие Григория Синаита. СПб., 1909, с. 37, 41, 44, 45.
- ²⁹ **ЖТТ**, с. 447, 448, 450.
- ³⁰ **ЖРВ**, с. 472, 476, 477, 479, 480, 481.
- ³¹ **Спасова, М.** “Къде са отишли...” или “Откъде са дошли парорийските ръкописи?” – В: Сб. „Киприанови четения”. Велико Търново, 2008, с. 400.
- ³² **Ioannis Cantacuzeni Historia.** – ГИБИ, X, с. 255, 257.
- ³³ **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописнибирки и архиви. С., 1994, 154–161.
- ³⁴ **Гагова, К.** Цит. съч., с. 258.
- ³⁵ **Цанкова-Петкова, Г.** Цит. съч., 132–133.
- ³⁶ **Anna Comnena.** Annae Comnenae. Alexiada. – ГИБИ, VIII, 36, бел. 2; **Suidae Lexicon**, – ГИБИ, V, с. 309, бел. 7.
- ³⁷ **Millingen, A. v.** Byzantine Constantinople. London 1899, 7, 8, 326.
- ³⁸ **Киселков, В.** Цит. съч., 116-117.
- ³⁹ **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописнибирки и архиви. София. 1994, с. 154.
- ⁴⁰ **Господинов, К.** Пътят Anchialo-Deultum-Ostodizo в Itinerarium Antonini. Е-списание на НАР „Деултум-Дебелт”, 1, на www.deultum.com.
- ⁴¹ **Сырчу, П. А.** Цит. съч., с. 41.

⁴² **Й. Андреев.** България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър). В. Търново, 1993, 186–191.

⁴³ **Сырку, П. А.** Цит. съч., с. 41.

⁴⁴ **Гагова, К.** Цит. съч., 218–219.

⁴⁵ **Рабовянов Д.** Самостоятелно отбраняващи се кули – пиргове на Балканския п-в през средните векове. – Известия на РИМ – В. Търново, XVII–XVIII, 2003, 229–235.

⁴⁶ **ЖРВ,** Цит. съч., с. 473.

⁴⁷ **ЖРВ,** Цит. съч., с. 480.

⁴⁸ **ЖРВ,** Цит. съч., с. 479.

⁴⁹ **ЖРВ,** Цит. съч., с. 480.

⁵⁰ **П. Аянов Г.** Цит. съч., 256–258.